

Ад цмока да саламандры.
(Метамарфозы вогненных духаў у творах Яна Баршчэўскага)

Адной з ключавых у зборніку «Шляхціц Завальня…» і аповесці «Душа не ў сваім целе» Яна Баршчэўскага выступае міфалагема цмока, якая генетычна звязана з міфалагемамі змяі, вужа і Саламандры, семантычны рад гэтых вобразаў нападуняе карціны рэчаіснасці, створаныя пісьменнікам новым сэнсам. Разгляд і аналіз міфалагічных вобразаў дазволіць глыбей зразумець канцэпцыю аўтара, раскрыць праблематыку яго твораў.

У першым зборніку ў апавяданнях “Пра чарнакніжніка і цмока…”, “Зухаватыя ўчынкі”, “Вужовая карона”, “Вогненныя духі” аўтар вырашае пытанні чалавечага існавання.

У апавяданні першым “Пра чарнакніжніка і цмока…” у цэнтры ўвагі Яна Баршчэўскага знаходзіцца чалавек. Ён не ідэальны, са сваімі слабасцямі, падвержаны спакусам і ўздзеянню сіл зла. “Карпа - чалавек лянiвы, заўважае аўтар, – ідзе на параду да Парамона, найстрашнейшага чараўніка ў нашай ваколіцы, апавядае яму пра сваю сімпатыю да Агапкі, пра ўмовы, якія пан загадаў яму выканаць за год. Карацей, просіць яго, каб адкрыў спосаб, якім хутка можна забагацець, а ён гатовы на ўсё, хоць душу д’яблу прадаць, абы толькі дапамагчыся свайго. Парамон бярэ ў са скрыні загорнутыя ў паперу нейкія зярняткі і, даючы іх Карпу так раіць:

Калі не маеш свайго чорнага пеўня, дык расстарайся дзе-небудзь, накармі яго гэтым зернем, і ён праз колькі дзён знясе яйка, не большае за галубінае. Гэтае яйка ты пачінен насіць цэлы месяц пад леваю пахаю. Праз месяц вылупіцца з яго маленькая яшчарачка, якую бузеш насіць пры сабе і кожны дзень карміць са свае далоні. Расці яна будзе хутка, а па баках у яе вырастуць скураныя крылы. Праз месяц яшчарка ператворыцца ў крылатага цмока. Ён будзе выконваць усе твае загады. Ноччу ў чорным абліччы прынясе табе жыта, пшаніцы і іншага збожжа, а калі прыляціць, палаючы агнём, дык гэта значыць, што будзе мець пры сабе золата і срэбра. Жыві з ім у дружбе, калі хочаш быць багаты, бо калі ўгнявіш, дык ён можа спаліць табе хату і ўсё тваё дабро” [2, 98]. Далейшы лёс гадаванца Карпы прадстаўлены аўтарам як страшыдла, якое ляцела з шумам, “рассыпаючы вакол сябе іскры, нібы распаленае жалеза пад молатам каваля, і над дахам Карпавае хаціны распалася на дробныя частачкі і знікла” [2, 98]. Цмок з’яўляецца перад Агапкай маладым незнаёмым мужчынам, які імкнецца спакусіць жанчыну рознымі багаццем і дарункамі. Агапка на ўсе прапановы незнаёмца адказвае, што яна не хцівая, хоча толькі спакою для душы і хай яе апякае Прачыстая Маці Сірацінская. “Ледзь вымавіла імя Маткі Божае, - успыхнуў ён полымем і ў імгненне вока знік” [2, 105]. Барацьба паміж людзьмі пачцівымі, веруючымі і цмокам Карпы скончылася тым, што д’ябальскае стварэнне спаліла хату Карпы і само згінула. Падагульняючым момантам у гэтай гісторыі стала

павучальнае тлумачэнне Завальні пра сутнасць скарбаў: а «добрая жонка - скарб найдаражэйшы, бо дзе ў хаце каханне і згода, там і блаславенне Божае» [2, 109].

Сутнасць скарба раскрываецца ў апавяданні “Зухаватыя ўчынкі” на прыкладзе Васілёвай гісторыяй, які падобны да Карпы. Адмоўныя рысы ў характары хлопца тлумачыліся тым, што ў сваёй вёсцы ён быў не тутэйшы. Апякун Васіля быў чалавекам добрым, але бяздзетным і таму ўзяў сабе дзіця невядома ад якіх бацькоў. “Калі хлопец вырас, дык пачаў ганяць гавяду на пашу, але быў вялікі гультай і свавольнік. Заўсёды скардзіліся на яго: то каровы пусціць на засеянае поле, то аблае каго брыдкімі словамі, то ў каго каменем папусціць” [2, 111]. Васіль парушае агульныя правілы жыцця, прынятыя ў калектыве сваіх аднавяскоўцаў, пераступае межы недазволенага і ў адносінах з прыродай. Ён кінуў камень у Лясуну. Аўтар падае разгорнуты малюнак зладжанага гарманічнага існавання прыроды, усе сяляне захапляюцца дзівосным непарушальным адзінствам навакольнага свету. Герой Я.Баршчэўскага ўспамінае: “бачым перад сабою дзівосы нечуваныя. Лясун ідзе па бары, галава вышэй за хвост, а перад ім выбягаюць на поле велізарныя чароды вавёрак, зайцоў, ды іншых звяроў; у небе засцяць сонца, адлятаючы прэч, цецерукі, курапаткі, ды іншае птаства. Лясун выходзіць з лесу ператвараецца ў карузіка, і адраўк з поля і лугоў падняліся матылі і іншая жамыра, і як бы цёмная хмара закрыла нашу ваколіцу” [2, 111]. Гармонію прыроднага існавання парушыў зухаваты Васіль. Ён падбягае туды, дзе Лясун, бачыць яго сярод травы, кідае ў яго камень і крычыць:

– Згінь, прападзі! [2, 111].

У той час, калі ўсе пакланяюцца Лясуну, Васіль крыўдзіць яго, калі ўсе абыходзяць віхор бокам, думаючы, што гэта д’ябал круціцца па полі, Васіль вітаецца з ім за руку і называе сваім братам. Нават пасля жаніцьбы Васіль не перамяніўся. Ён вырашыў шукаць скарбы, “нават калі б яны былі закліятыя”. Васіль ідзе да “Бужовага каменя». “Старыя людзі пра яго апавядалі: “Аднаго разу ўлетку ў ціхую, пагодлівую ноч з поўначы на поўдзень ляцеў, палаючы агнём цмок, нёс нібыта з сабою шмат золата і срэбра грэшніку, які прадаў д’яблу душу. Бачылі гэта і падарожныя людзі, што вярталіся з паншчыны. Раптам раскалоўся блакіт неба, разлілося вялікае святло, людзі молячыся, кленчаць, а цмок, выцяты промнем нябеснага святла, дранцвее ўвесь, валіцца на пагорку, ператвараецца ў камень. Скарбы ж, золата і срэбра, якія ён нёс з сабою, на тым самым месцы самі закапаліся ў зямлю, і з таго часу з’яўляліся ўначы ў розных канцах пагорка ў размаітых постацях. Адны бачылі на камені Плачку, якая выцірала сабе слёзы агнёваю насоўкаю; другія ідучы позняй парою па дарозе, сустракалі карузікаў, чорных і тоўстых, як бочка, што скакалі на пагорку; іншым мроіліся чорныя казлы, што скакалі з зямлі на камень, а з каменя на дол, і шмат іншых дзівосаў” [2, 114].

Людзі верылі, што калі хто пераначуе каля гэтага каменя, таму адкрыюцца скарбы. Васіль выпрабоўвае лёс, пасля заходу сонца, ён ідзе і сядзе на камень, бачыць « як снуюцца перад ім здані, паўзуць з-пад каменя сыкаючы вужы, скачуць у скрутах вакол страшыдлы з сабачымі галовамі і казлінымі нагамі.»[2, 114]. Герой думаў што вось-вось з’явіцца скарбы, але да яго выйшаў Марцін, што моцна абурыла Васіля. Ён пакрыўджана закрычаў, што яго затрымалі на парозе багацця, нават не захацеў слухаць словы Марціна, што на зямлі ёсць сапраўдныя скарбы - здароў’е і пачцівая праца, якія зусім не падобныя да мройных уяўленняў пра закліятыя скарбы.

У апавяданні “Вужовая карона” пашыраецца ўяўленне пра скарб. Аўтар паказвае ў творы, што сапраўдным скарбам для чалавека выступае шанаванне ім свайго месца ў прыродным свеце. Лоўчы Сямён, баючыся пакарання ад пана, пайшоў на дамову з д’яблам, парушыў гармонію свайго існавання ў свеце.

“Сеў ён на калоду і думае сабе: “Кепска будзе; пан не дасць веры, што я шчыраваў на ўсю поўніцу; пэўна западозрыць мяне ў гультайстве; пакланіўся б і нячысціку, абы толькі паспрыяў бы мне сёння” [2, 122]. Як толькі так герой падумаў з’явіўся перад ім нячысцік і прапанаваў дапамогу. “ – Не журыся, - кажа незнаёмы,- паслухай мае рады. Я дапамагу табе. Заўтра 14 верасня, дык увечары ідзі на Ласіную гару, на цэлую ноч будзе табе дарогі, бо сам ведаеш, што гэта гара адсюль няблізка; стаіць яна сярод цёмных лясоў; падыдзеш да яе акурат на святанні і убачыш, што схілы яе пакрытыя вужамі; не палохайся, яны чапаць цябе не будуць, між іх сустрэнеш Вужовага караля. Пасцялі перад ім белую хустку ўкленч і пакланіся; ён кіне табе на хустку Залатую карону і з грамадцо вужоў пойдзе ў зімовыя сховы...”[2, 122].

Атрымаўшы залатую карону, герой Баршчэўскага страчвае сваё найвышэйшае месца ў прыродзе, бо ён, укленчыўшы перад Вужовым каралём, апусціўся на больш ніжэйшую, прыступку залежнага існавання ў прыродным свеце. Толькі вера ў Бога дапамагае Міхасю вярнуць сваё свабоднае чалавечае існаванне. Лоўчы закахаўся ў Марысю. “Аднаго дня, калі ішоў на паляванне, убачыў ён Марысю. Тая мела вянок на галаве, і кветкі так ёй пасавалі, што выглядала яна надзвычай прыгожаю. Ходзячы непадалёку ад свае нівы, збірала суніцы. Падыходзіць Сямён просіць ягад; не адмаўляе яму дзяўчына; пытае лоўчы, ці падабаецца ён Марысі.

– Людзі кажуць, што ты чаруеш, – адказала тая, – а я баюся чараўнікоў.

– О, не, Марысю, нікога я не чараваў і не ведаю гэтага ганебства.

– Калі праўду кажаш, – я крыжык нашу на шыі пасвянцоны ў касцёле, які можа грахі адпускаяць, – пацалуў мой крыжык.

– Ахвотна, – адказаў Сямён [2, 125]. І калі ён так сказаў, дык адразу страціў ўсякую д’ябальскую сілу, скончылася тлумнае шчаслівае жыццё. Чысціня дзяўчыны і прызнае стаўленне Міхася да яе перамагаюць зло ўвасобленае ў “вужовай кароне”.

У апавяданні “Вогненныя духі” непадзельнае каханне Альберта да Мальвіны стала прычынай духоўнай гібелі героя. Прагматычная Мальвіна была перакананая, што сэрца можна аддаць таму, да каго горнецца душа. А руку толькі таму, хто мае шмат золата і срэбра. У адзін з вечароў дзяўчына пра свае намеры расказала закаханаму юнаку. Такая навіна моцна ўзрушыла Альберта, ад цяжкага смутку ён прыйшоў да распачы.

“– О! Калі ёсць злы дух,- сказаў сам сабе, што абагачае людзей, які б дапамог мне хоць на кароткі час, – я пакланіўся б яму цяпер” [2, 184]. Ледзь толькі герой так падумаў як з’явіўся перад ім злы дух, даў параду, што трэба зрабіць каб цёмныя сілы пачалі служыць герою.

– Слухай і адразу выконвай мае парады. Здабудзь кроплю крыві са свайго пальца. [Альберт здабывае кроў з пальца.] Гэтая адна, адна кропля,- сказаў незнаёмы,- напоўніць гадзюку ядам. Дык ідзі цяпер з гэтай крывёю; выходзячы з лесу, узйдзеш на гару. Там поўзае гадзюка, якая хацела ўкусіць дзіця, але, перапалоханая крыкам маці, страціла яд і цяпер, выгнаная іншымі гадамі блукае адна. Пазнаеш яе лёгка: жоўты квет значыць адсутнасць сіл, дай лізнуць ёй кроплю крыві: у момант займе яд і сіл набярэцца, а потым ідзі за ёй, яна дасць табе сваю мудрасць і багацце, убачыш духа ў кожнай іскрыцы агню, а слугою тваім будзе Нікітрон, на кожны кліч твой ён народзіцца з полымя.” [2, 185]. Альберт выканаў параду нячыстага духа. Але ён не атрымаў радасць ад свайго існавання, ад плённай дапамогі вогненнага духа, а з цягам часу прыпадабніўся да халодных змярцвелых монстраў.

У апавяданнях «Пра чартакніжніка і цмока...», “Зухаватыя ўчынкi”, “Вужовая карона”, “Вогненныя духі” праз выкарыстанне генетычна блізкіх паміж сабою міфалагічных вобразаў цмока, вужа, змяі аўтар раскрывае хісткае няўстойлівае існаванне чалавека ў Сусвеце, паказвае як героі змагаюцца самі з сабою, з недахопамі слабой чалавечай натуры, інакш кажучы, разгортаецца антрапалагічная праблематыка апавяданняў са зборніка «Шляхціц Завальня...”.

У апавесці “Душа не ў сваім целе» Я.Баршчэўскі развівае грамадзянска-патрыятычную тэму, стварае новы міф: радзіма і яе сыны, ключавым вобразам якога выступае містычная Саламандра.

Блізкасць паміж Саламандраю і яе папярэднікамі выяўляецца ў вогненным пачатку. Па свайму паходжанню цмок з апавядання першага ўтрымліваў у сабе супрацьлеглыя характарыстыкі верха і ніза, што падкрэслівалася яго цудадзейным нараджэннем ад чорнага пеўня. Змяя з апавядання “Вогненныя духі” таксама мела сувязь з агнём. Пасля рытуальнай сувязі Альберта з містычнай змяёю, герой пазнаёміўся з вогненымі духамі і канчаткова загінуў ад халодных, змярцвелых монстраў.

Саламандра ў апавесці “Душа не ў сваім целе” займае цэнтральнае месца ў своеасаблівым рытуале. Урач Саматніцкі ўспамінае: “ Прышла нядзеля, настаў прызначаны вечар; я паспяшаўся да пана Рыльца. Ішоў туды

пешкі; было сем гадзін; на цёмных вуліцах сям-там цьмяна свяцілі ліхтары; неба было пагоднае, толькі халодны вецер дзьмуў з мора; падыходзячы да яго хаціны, пачуў я страшны шум марскіх хваляў, а ў вокнах заўважыў святло запаленых свечак. Увайшоў у хату, сустрэў мяне нямы лёкай, адчыніў дзверы – і тут дзіўнае відовішча адкрылася перад вачыма: пяцёра гасцей высокага росту, сталых, шосты – пан Рылец стаялі ля стала, трымаючы ў руках поўныя келіхі нейкага пітва, з якога бухаў агонь, пры гэтым усе разам крычалі: «Няхай славіцца Саламандра!» Яны перакулілі келіхі, а мне здалося, што выпілі чыстае полымя; убачыўшы мяне, гаспадар сказаў:

Ты спазніўся і не выпіў з намі полымя ў гонар Саламандры, жменя попелу якое – звяно, а ўваскрашэнне і жыццё – бясконцы ланцуг. Сказаўшы гэта, ён наліў келіх, падпаліў яго, і я, усклікнуўшы: «Няхай славіцца Саламандра!», выпіў...” [2, 333].

Містычная Саламандра абазначае вечнае гарэнне. Пан Рылец гаворыць, што “адна, адна толькі Саламандра бясмяротная, яна чысты агонь, і святло гэтага агню будзе вечна свяціць”[2, 331.]

У гонар містычнай Саламандры ўздымаюць свае келіхі героі новага міфа Яна Баршчэўскага. Да іх адносіцца ўрач Саматніцкі, пан Рылец, Гайнар, Зянон, якія, паводле канцэптуальнай задумы аўтара, гісторыкі, прыродазнаўцы, археолагі. Яны ўваскрашаюць мінуўшчыну, памерлых істотаў, вывучаюць таямніцы ўсіх мінулых стагоддзяў.

Даследаванне вобразных трансфармацый міфічнага свету Яна Баршчэўскага дае магчымасць прасачыць рух аўтара ад вырашэння агульначалавечых праблем да раскрыцця нацыянальных пытанняў.

Літаратура

1. Бирлайн Д.к.Ф. Параллельная мифология.- 1997.
2. Баршчэўскі Я. Выбраныя творы / Укладанне, прадмова і каментарыі М. Хаустовіча – Мн.: “Беларускі кнігазбор”, 1998. 480с.
3. Купер Дж. Энциклопедия символов.- М., 1995.
4. Леви-Строс К. Первобытное мышление.- М., 1999.
5. Тэрнер В. Символ и ритуал.- М, 1985.